

पाटणच्या विकासात देसाई घराण्याचे योगदान

श्री. अधिकराव हिंदूराव निकम

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग

नेसावि, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

Corresponding Author: श्री. अधिकराव हिंदूराव निकम

DOI - 10.5281/zenodo.10703281

प्रस्तावना:

सातारा जिल्ह्यामध्ये अनेक ऐतिहासिक व राजकीय घराणी उदयास आली त्यांनी स्वकर्तृत्वाने जनतेशी नाळ जोडून सामाजिक बांधिलकीच्या जोरावर जिल्ह्याच्या राजकारणावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले, असे असले तरी सातारा जिल्ह्यातील पाटण या डोंगरी व ग्रामीण भागाचा जास्तीत-जास्त समावेश असलेल्या या तालुक्यामधून जी राजकीय घराणी उदयास आली, त्यांनी जिल्ह्यासह देशाच्या राजकारणावर दीर्घकालीन परिणाम करणारे कार्य केले. या तालुक्यातील आनंदराव चव्हाण या घराण्याने जवळपास ७२ वर्षे सातत्याने देशाच्या राजकारणामध्ये कार्यरत राहून आपली एक स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. असेच या तालुक्यातील दुसरे महत्त्वाचे घराणे म्हणजे मरळीचे देसाई घराणे या घराण्याने १९५२ पासून ते आज अखेरपर्यंत राज्याच्या राजकारणावर आपला प्रभाव निर्माण केला आहे.

बाळासाहेब देसाई:

महाराष्ट्राचे पोलादी पुरुष, लोकनेते म्हणून ओळखल्या गेलेल्या बाळासाहेब देसाई यांचा जन्म अतिशय गरीब शेतकरी कुटुंबात झाला. सर्वसामान्य माणसाचा सर्वांगीण विकास डोळ्यांसमोर ठेवून धडाडीने निर्णय घेऊन सामान्य माणसाला न्याय देणाऱ्या बाळासाहेब देसाई यांची तिसरी पिढी आज राजकारणामध्ये त्याच ताकदीने कार्यरत असलेली दिसते. बाळासाहेब देसाई यांनी तत्कालीन कालखंडामध्ये केलेली विकास कामे व घेतलेले जनहित निर्णय आज ही जिल्ह्यातील जनता विसरलेली नाही. अशा या बाळासाहेबांचा राजकीय प्रवास सातारा जिल्हा लोकल बोर्डातील कुपरशाहीची सत्ता मोडीत काढून जिल्हा लोकल बोर्डाचे अध्यक्षपद मिळवून केली. ५९ पुढे १९५२ मध्ये महाराष्ट्रात झालेल्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये ते बिनविरोध निवडून गेले व आपल्या कणखर नेतृत्वाची ओळख संपूर्ण महाराष्ट्राला करून दिली. विधानसभेवर बिनविरोध निवडून जाणारी यशवंतराव मोहिते यांच्यानंतर ती दूसरी व्यक्ती होती. निवडून गेल्यानंतर कृषी मंत्री, बांधकाम मंत्री, गृहमंत्री, महसूल मंत्री अशा

वेगवेगळ्या खात्याची मंत्रीपदे त्यांनी भूषविली. जनसेवा हे व्रत ठेवून आयुष्यभर त्यांनी पाटण तालुक्याच्या विकासात भर घातली. शिक्षणमंत्री असताना १२०० रुपये उत्पन्न असणाऱ्या पालकाच्या मुलांना ई. बी. सी. सारखी सवलत देऊन मोफत शिक्षण मिळावे, असा आग्रह त्यांनी धरला. ज्या तालुक्यात आपला जन्म झाला त्या तालुक्यातील गोरगरीब लोकांचा विकास घडवून आणायचा या भूमिकेतून त्यांनी कोयना धरण, साखर कारखाना, वीजनिर्मिती प्रकल्प, उपसा जलसिंचन योजना यासारखे मोठे प्रकल्प राबवून बाळासाहेबांनी पाटण तालुक्यातील शेकडो लोकांना रोजगाराची निर्मिती करून दिली त्यामुळे पाटण तालुक्याच्या राजकारणावर त्याचे कायम वर्चस्व राहिले. सन १९६७ साली दिनांक ११ सप्टेंबर रोजी पाटण तालुक्यांमध्ये मोठा भूकंप झाला त्यावेळी तालुक्यामधील सामाजिक घडी पूर्ण विस्कटलेली होती. ती पूर्ववत करण्यात त्यांनी मोठा पुढाकार घेतला होता.

बाळासाहेब देसाई बांधकाम मंत्री असताना तालुक्यामधील शहरी भागासह ग्रामीण भागामध्ये पक्के रस्ते बनविले. गृहखात्याचे मंत्री असताना त्यांनी पोलिस खात्याला आधुनिकीकरण व अधिक कार्यक्षम बनविले. तसेच त्यांनी आपल्या मतदारसंघामध्ये सहकार चळवळ मोठ्या प्रमाणावर रुजवत. मरळी या गावात त्यांनी सहकारी साखर कारखान्याची निर्मिती केली. शिवाय १९६२ मध्ये कोल्हापूर येथे शिवाजी विद्यापीठाची स्थापना करून शिक्षण क्षेत्रात क्रांती केली. इकॉनॉमिकल बँक वर्ड क्लासचे (वार्षिक उत्पन्न ९००) अंतर्गत त्या काळात ७२% लोकसंख्या या कायद्याखाली येत

होती. बाळासाहेबांनी ही मर्यादा रु. १२०० पर्यंत वाढवली. १२०० रुपये पेक्षा ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न कमी आहे. अशा गरीब विद्यार्थ्यांना फी माफी दिली. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून बाळासाहेबांनी महाराष्ट्रामध्ये एकंदर २ इंजिनिअरींग कॉलेजेस, १ पॉलिटिक्निकल आणि ७ इंडस्ट्रीयल, ६ इंजिनिअरींग, १८ पॉलिटिक्नीक आणि १९ इंडस्ट्रीयल स्कूलची निर्मिती केली आणि देशाच्या उत्पन्नात भर घातली.

इ. स. १९६२ मध्ये भारत चीन युद्धामुळे सैन्य दलामधील काही त्रुटीसमोर आल्या त्याला अनुसरून बाळासाहेब यांनी शाळा, महाविद्यालयामध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याला सैनिकी शिक्षण मिळावे म्हणून एन.सी.सी.चे वर्ग सुरू करावे व त्यासाठी एक तास जादा द्यावा असा आदेश शासनाला केला. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने सातारा येथे १९६१ साली सैनिकी शाळा सुरू केली. ती देशातील ४ शाळांपैकी एक होती तसे २८ जानेवारी १९६१ रोजी सांगली जिल्हा परिषद व प्राथमिक शिक्षकांच्या मेळाव्याला संबोधित करताना त्यांनी शिक्षकांच्या विविध प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी त्यांची एखादी संघटना असावी असे आवाहन केले. त्यांनी आपल्या ४० वर्षांच्या राजकीय कालखंडामध्ये सातारा जिल्ह्यामध्ये पक्के रस्ते, पाणीपुरवठा, शाळा, क्रिडांगणे, शेती विषयक योजना, लहान मोठे बंधारे, पुल, साकव पुल, तालमीचे आखाडे, ग्रामपंचायती, सहकारी संस्था, कोयना धरण, शेतकी महाविद्यालये, बँका, सोसायट्या व पाटणचे महाविद्यालय ६२ अशा अनेक संस्था निर्माण करून शासनाचे विविध उपक्रम व योजना राबवून पाटण तालुक्यासह सातारा

जिल्ह्याचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न केला.

१९५२ ते १९८३ पर्यंत जवळपास ३१ वर्षे त्यांनी पाटण मतदारसंघाचे नेतृत्व केले. राज्याच्या राजकारणामध्ये त्यांचा दबदबा होता. यशवंतराव चव्हाण यांच्यानंतर त्यांचाच महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये प्रभाव होता. पश्चिम महाराष्ट्रातील गटबाजीच्या राजकारणामुळे त्यांना मुख्यमंत्री होता आले नाही.

शिवाजीराव देसाई (मुलगा)

लोकनेते बाळासाहेब देसाई यांचे चिरंजीव शिवाजीराव देसाई हे त्यांचे राजकीय वारसदार म्हणून त्यांचा वारसा काही काळ चालवला.

लोकनेत्यांच्या निधनानंतर त्यांनी पाटण विधानसभा मतदारसंघामध्ये सतत जनसंपर्क साधून लोकनेत्यांचे कार्य पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या राजकीय कारकीर्दीत जिल्हा परिषद सदस्य, जिल्हा बँक संचालक, साखर कारखान्याचे चेअरमन अशी अनेक पदे भूषविली तर १९८३ मध्ये लोकनेत्यांच्या निधनाने झालेल्या पोटनिवडणुकीत त्यांनी या मतदारसंघाचे नेतृत्व केले परंतु त्यांना पराभवाचा सामना करावा लागला. पुढे १९८६ मध्ये त्यांचे निधन झाले. १९९० मध्ये झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत त्यांच्या पत्नी श्रीमती विजयादेवी देसाईना निवडणुकीत पराभव पत्करावा लागला.

देसाई घराण्यातील व्यक्तींचा लोकसभा व विधानसभा मधील सहभाग

बाळासाहेब देसाई			
सन	व्यक्ती	पक्ष	मतदार संघ
१९५२	दौलतराव देसाई ऊर्फ बाळासाहेब	काँग्रेस	पाटण
१९५७	दौलतराव देसाई ऊर्फ बाळासाहेब	काँग्रेस	पाटण
१९६२	दौलतराव देसाई ऊर्फ बाळासाहेब	काँग्रेस	पाटण
१९६७	दौलतराव देसाई ऊर्फ बाळासाहेब	काँग्रेस	पाटण
१९७२	दौलतराव देसाई ऊर्फ बाळासाहेब	काँग्रेस	पाटण
१९७८	दौलतराव देसाई ऊर्फ बाळासाहेब	काँग्रेस	पाटण
१९८०	दौलतराव देसाई ऊर्फ बाळासाहेब	काँग्रेस	पाटण
शंभुराजे देसाई			
२००४	शंभुराजे देसाई	शिवसेना	पाटण
२०१४	शंभुराजे देसाई	शिवसेना	पाटण
२०१९	शंभुराजे देसाई	शिवसेना	पाटण

शंभुराजे देसाई (नातू) :

लोकनेते बाळासाहेब देसाई यांचे नातू आणि शिवाजीराव देसाई यांचे चिरंजीव शंभुराजे देसाई यांनी आपल्या राजकीय प्रवासाला वयाच्या १८ व्या वर्षीच सुरवात केली. वडील शिवाजीराव यांच्या अकाली निधनामुळे कुटुंबासह पाटणतालुक्याच्या राजकारणाची मोठी जबाबदारी त्यांच्यावर आली. अगदी लहान वयामध्ये त्यांनी बाळासाहेब देसाई सहकारी साखर कारखान्याचे चेअरमनपदी सलग १० वर्षे सदस्य म्हणून काम पाहिले तर जिल्हा परिषदेचे १९९२ ते २००२ या काळात १० वर्षे सातारा जिल्हा परिषदेचे सदस्य होते. १९९५ व १९९९ च्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये त्यांनी विक्रमसिंह पाटणकर यांना पाटण विधानसभा मतदार संघातून कडवी झुंज दिली. परंतु त्यांना त्यामध्ये यश मिळाले नाही. पूर्वीपासूनच काँग्रेसच्या विचारधारेला वाहून घेतलेल्या या देसाई घराण्याने पुढे नारायण राणे यांच्या पुढाकाराने शिवसेनेत प्रवेश केला. १९९५ मध्ये शिवसेना भाजप युतीच्या सरकारमध्ये राज्यमंत्री पदाचा दर्जा असलेल्या खात्यावर त्यांना काम करण्याची संधी मिळाली. पुढे २००४ च्या निवडणुकीमध्ये विक्रमसिंह पाटणकर यांचा पराभव करित त्यांनी विधानसभा जिंकली आणि आमदारकीच्या माध्यमातून त्यांनी पाटण तालुक्यातील अनेक लोकांचे प्रश्न सोडवून तरुणांना आपल्यासोबत घेऊन एक जोरदार संघटन उभे केले. २००९ च्या विधानसभा निवडणुकीत पाटण मतदारसंघातून शंभुराजे देसाई यांचा पराभव झाला. पण परत २०१४ व २०१९ च्या विधानसभा

निवडणुकीमध्ये ते विजयी होऊन २०१९ च्या उद्धव ठाकरे यांच्या महाविकास आघाडी सरकारमध्ये गृहराज्यमंत्री तर पुढे २०२२ मध्ये शिवसेनेच्या फुटीनंतर स्थापन झालेल्या एकनाथ शिंदे यांच्या मंत्रीमंडळात उत्पादन शुल्क कॅबिनेट मंत्री म्हणून काम करण्याची संधी शंभुराजे देसाई यांना मिळाली. एकनाथ शिंदे यांच्या गटाचे एक प्रभावी नेते म्हणून शंभुराजे देसाई यांच्याकडे पाहिले जाते.

शंभुराज देसाई आमदार झाल्यानंतर पाटण तालुक्यातील भूकंपग्रस्तांना भूकंपग्रस्ताचा दाखला देण्यात पुढाकार घेतला. इयत्ता ८ वी च्या पुस्तकात बाळासाहेब देसाई यांच्या कार्याचा समावेश केला. पाटण पंचायत समितीच्या मुख्य इमारतीस बाळासाहेबांचे नाव दिले. कोयना धरणातून पूर्णवसित झालेल्या गावांना पक्के रस्ते करून दिले. त्यासाठी त्यांनी ५ कोटी ७२ लाखाचा निधी मंजूर करून दिला. तीर्थक्षेत्र विकास कामासाठी ४० लाखाचा निधी देऊन तीर्थक्षेत्राचा विकास केला. त्यामध्ये नाईकबा देवस्थान, येराड येथील येडोबा, जळव येथील जोतीबा या देवस्थानामध्ये भक्तांना राहण्यासाठी निवासाची सोय, अंतर्गत रस्त्याची कामे, सार्वजनिक शौचालय, विद्युतीकरण इत्यादी कामे केली. महापुरामध्ये संपर्क तुटणाऱ्या गावांना रस्ते व पुलाची निर्मिती यासाठी १ कोटी ८० लाखाचा भरीव निधी उपलब्ध करून दिला. तालुक्यातील अनेक गावे, वाडी, वस्त्या टँकर मुक्त केल्या. तसेच धरण प्रकल्पाचे भूसंपादन व धरण ग्रस्तांच्या पूर्णवसनासाठी ३१ कोटी ३२ लाख रुपयाचा निधी मंजूर करून तालुक्यामध्ये ६८६ अंगणवाड्यांना मंजूरी, बाळासाहेब देसाई साखर

कारखान्यातील कामगारांना १५% पगारवाढ फरक, बोनस पाटण तालुक्यातील अतिवृष्टी काळात डोंगरी व पुर रेषेतील ६१ गावातील लोकांना प्रति माणुस तीन लिटर रॉकेलचे वाटप केले. तालुक्यातील क्रिडा संकुलाकरीता १ कोटी रूपयाचा निधी, नवीन महाबळेश्वर येथील प्रकल्पासाठी ५०० हेक्टर एवढी जमीन धरण प्रकल्पांतर्गत व अभय अरण्य बाधीत गावाच्या पुनर्वसनाकरिता देण्यासाठी पाठपुरावा केला. पाटण तालुक्यामध्ये मोरणा शिक्षण संस्थेची स्थापना करून अनेक हायस्कूलची निर्मिती केली व डोंगर दन्यामध्ये राहणाऱ्या गरीब मुलांच्या शिक्षणाचा मार्ग मोकळा केला तर दौलतनगर येथे आय. टी. आय. पॉलिटिकनीक, सिनिअर, ज्युनिअर महाविद्यालयाची निर्मिती करून भागातील गरीब विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. धरणग्रस्तांना ५० मीटर वरून १०० मीटर पर्यंत पाणी उचलून देण्याकरीता प्रयत्न केला. राज्यातील ग्रामसेवकांना वेतनवाढ देण्यास शासनाला भाग पाडले. महिलांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी जिजाऊ महिला विकास ट्रस्ट, स्वयंसाहयता महिला बचत गट फेडरेशन या दोन संस्थांची स्थापना केली. विजय नगर व निसरे फाटा टोल नावच्या संदर्भात लक्षवेधी सुचना केली. पाटण तालुक्यातील जवळपास २३ गावांना १४२ विजेचे पोल उभारण्याकरीता २० लाखाचा निधी उपलब्ध करून दिला. तसेच मल्हार पेठ व पाटण पोलिस आऊट पोस्ट अपग्रेडेशन करण्याचा निर्णय घेण्यास शासनाला भाग पाडले शिवाय कोयना धरणांतर्गत अभयारण्य बाधीत असणाऱ्या ५ गावांचे पुनर्वसन केले.

सारांश:

पाटणच्या देसाई या राजकीय घराण्याचा कारकिर्दीचा आढावा घेता बाळासाहेब देसाई हे महाराष्ट्राचे एक प्रभावी नेते होवून गेले. त्यानंतर काही काळ त्यांचे पुत्र शिवाजीराव देसाई व सुनबाई यांचा पराभव झाला. पण ते घराणे साखर कारखान्याच्या माध्यमातून राजकारणात सक्रीय होते. शंभुराजे देसाई १९९२ व १९९७ या काळात सातारा जिल्हा परिषद सदस्य होते. पुढे पाटणकरांचा पराभव करून राज्याच्या राजकारणात सद्या सक्रीय असताना दिसतात. देसाईची चौथी पिढी शंभुराजे देसाई यांचे चिरंजीव यशराज देसाई हे बाळासाहेब देसाई सहकारी साखर कारखान्याचे अध्यक्षपद भूषवत असून शंभुराजे देसाई यांच्यानंतर राजकारणातील वारस म्हणून पुढे येताना दिसतात. तर शंभुराज देसाई यांचे भाऊ रवीराज देसाई मोरणा शिक्षण संस्थेचा कारभार संभाळत आहेत. अशाप्रकारे देसाई घराणे हे १९५२ पासून काही काळ अपवाद वगळता २०२४ पर्यंत पाटण मतदारसंघावर प्रभाव ठेवून जिल्ह्याच्या व राज्याच्या राजकारणात सक्रीय असलेले दिसतात. देसाई घराण्याची चौथी पिढी जसराज देसाई यांच्यामाध्यमातून राजकारणात सक्रीय झालेली दिसते. बाळासाहेब देसाई यांच्या नेतृत्वा, कामाचा वारसा आज पुढची पिढी चालविताना दिसून येते. या राजकीय घराण्याला पाटणमधील जनतेने स्वीकारलेले दिसून येते.

संदर्भ:

१. आवाले मनोज, महाराष्ट्रातील राजकीय घराणी, आदिश्रेय प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती, २०१९.
२. देसाई रणजित (प्रस्तावना) लोकनायक बाळासाहेब देसाई, २०१०
३. करडेकर अनिल, महाराष्ट्र निवडणूक आणि निकाल, विद्या प्रकाशन, नागपूर
४. कुलकर्णी हेरंब, 'पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाडा घराणेशाही' अहवाल
५. पागे वि. स. संसदिय प्रशिक्षण केंद्र महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, महाराष्ट्र विधानसभा, सदस्यांची आडनावानुक्रमे यादी, विद्याभवन, मुंबई.
६. संसदपट्ट आमदार, शंभुराज शिवाजीराव देसाई
७. दौलत, बाळासाहेब देसाई, स्मरणीका
८. लोकनायक बाळासाहेब देसाई, वसंत बहुलेकर